

ԳՐԻԳՈՐ ԲՐՈՒՏԵԱՆ

Ֆիզիկա-մաթեմատիկական գիտ. թեկնածու, ՄՄ, ԳՀՃ

ՀՀ ԳԱԱ Բիւրականի աստղագիտարան

ՎՅԱԿԱԿԱՆ «ՎԻՇԱՊ» ԲԱՐԱՆՈԹՈՂՆԵՐԻ ԱՍՏՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ԹՈՒՎԱԳՐՄԱՆ ՓՈՐՁ¹

Քեղամայ լեռներում, Արագածի բարձրագույն լանջերին եւ Հայկական
լեռնաշխարհի հիւսիսային որոշ այլ վայրերում այսօր յայտնի են
շուրջ 150 հնագոյն հսկայ վիմակերտ կոթողներ, որ հայ ժողովրդական
աւանդութեամբ այսօր էլ յորշորջւում են «վիշապներ», կամ «վիշապա-
քարեր»։ Սրանք հիմնականում ծովի մակարդակից 2000—3000 մ բարձ-
րութեան վրայ բարձրլեռնային հարթավայրերում տեղակայուած յուշար-
ձաններ են, որ ճանապարհների չգոյութեան եւ եղանակային պայմաննե-
րի բերումով նոյնիսկ այսօր դժուարամատչելի են թէ՛ հետազօտութեան
եւ թէ՛ պարզ ծանօթացման համար։ Թէպէտ արդէն 100 տարուց աւելի է
անցել սրանց հետազօտութեան սկիզբից², այդուհանդերձ այսօր եւս, վի-
շապակոթողները նոյնքան առեղծուածային են, որքան մէկ դար առաջ։
Այս հնագոյն կոթողների մասին շատ է գրուել³, եւ այսօր էլ մարած չէ գի-
տական հետաքրքրութիւնը սրանց նկատմամբ։

¹ Սոյն աշխատութեան համառօտ տարբերակը իբրեւ զեկուցում ներկայացուել է 2018 թ. սեպտեմբերի 19-ին, Վիկտոր Համբարձումեանի ծննդեան 110-ամեակին նուիրուած «Instability Phenomena and Evolution of the Universe» գիտաժողովին։

² ԱՏՐՊԵՏ, Վիշապամայր, Ալեքսանդրապօլ, 1912, ԱՏՐՊԵՏ, Ճորոխի աւազանը, Վիեննա, 1929, Н. МАРР, Я. СМІРНОВ, Вишпы, Труды государственной Академии Истории материальной культуры. т. 1, Ленинград, 1931.

³ Б. ПИОТРОВСКИЙ, Вишпы, Каменные статуи в горах Армении, издание Армянского филиала Академии Наук СССР, Ленинград, 1939, Մ. ԱՐԵՂԵԱՆ, «Վիշապներ» կոչուած կոթողներն իբրեւ Աստղիկ-Դերկետո դիցունու արձաններ, Երեւան, 1941, А. GILIBERT, А. БОВОКХЯН, Р. HNILA, Dragon Stones in Context. The Discovery of High-Altitude Burial Grounds with Sculpted Stelae in the Armenian Mountains, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gessellschaft zu Berlin, 144, 2012, pp. 93—133. А. БОВОКХЯН, А. GILIBERT, Р. HNILA, Vishaps of the Geghama Mountains. New Discoveries and Propedeutics to the History of Research, «Aramazd». Armenian Journal of Near Eastern Studies, VII, 2, 2012, pp. 7—27, «Վիշապ քարակոթողները, խմբ. Ա. Պետրոսեան, Ա. Բոբոխեան, Երեւան, 2015։

Միեւնոյն ժամանակ, հակառակ սրանց վերաբերող ոչ սակաւ հետազօտութիւններին, այսօր տակաւին բաւարար պատասխան չունեն այս եզակի կոթողներին վերաբերող բազմաթիւ հարցեր: Անպատասխան են, մասնաւորապէս, վիշապակոթողների նպատակին, կիրառութեանը, եւ ժամանակին առընչուող հարցերը. երբ են ստեղծուել այս կոթողները, ինչ նպատակով եւ ինչ կերպ են կիրառուել: Այս հիմնարար հարցերի անպատասխան լինելու պատճառները մէկից աւելի են: Նախ, որ սրանք (չտեղաշարժուածները) բոլորը բարձրագիւր, դժուարամատոյց վայրերում են գտնուում, որ էապէս բարդացնում է դրանց հետազօտութիւնը: Մի երկրորդ պատճառ էլ ներկայումս դրանց մի ստուար մասի տեղափոխուած լինելն է: Տարբեր ժամանակներում բազմաթիւ վիշապաքարեր իրենց նախնական տեղերից հանուել եւ տեղափոխուել են Երեւան եւ այլ վայրեր եւ տեղադրուել են նոր տեղերում, իբրեւ քաղաքային (կամ այլ) միջավայրի զարդարանք (տե՛ս, օրինակ, Նկար 1, 2, 3, 4): Ընդ որում, այս վերատեղադրումը որոշ դէպքերում արուել է յոյժ վայրագ մօտեցմամբ՝ հաշուի չառնելով յուշարձանի նկատմամբ պատշաճ վերաբերմունքի տարրական պահանջները⁴: Բնական է, որ երբ յուշարձանը կտրուած է իր նախնական միջավայրից, էապէս դժուարանում է նրա ճիշտ ընկալումն ու հետազօտութիւնը:

Իբրեւ երրորդ պատճառ կարելի է նշել այս յուշարձանների ոչ բաւարար պահպանուած լինելը: Մեզ հասած համարեա բոլոր վիշապաքարերը բաւական քայքայուած, հողմնահարուած մակերեւոյթ ունեն, որ թոյլ չի տալիս միանշանակ հասկանալ դրանց վրայի քանդակները, եւ, ըստ այսմ, վիշապաքարերի պատկերագրութիւնը մնում է ոչ բաւարար ընկալուած եւ հետազօտուած:

⁴ Օրինակ, յայտնի են երկու վիշապաքարեր, որ Արագածի բարձրագիւր լանջի իրենց նախնական տեղերից հանուելով՝ հաստատուել են նոր վայրերում գլխիվայր եւ այդ դիրքով զմուտուել շաղախի մէջ: Դրանցից մէկը Արագածի գագաթնամերձ Սեւ լճի (որոշ աղբիւրներում՝ Քարի լիճ) ափին է՝ Երեւանի Ֆիզիկայի ինստիտուտի բարձրլեռնային կայանի մօտ, միւսը՝ նոյն Ֆիզիկայի ինստիտուտի Նոր Ամբերդի կայանի տարածքում է (տե՛ս նկար 3, 4, յստակ երևում է, որ վիշապները կանգնեցուած են պոչի մասով դէպի վեր, գլխի քանդակազարդ մասը՝ շաղախի մէջ): Այս եզակի յուշարձանները հազարամեակներ գոյատևել են իրենց նախնական տեղերում, եւ նոյնիսկ այդ ընթացքում տեղի ունեցած կրօնական, պետական եւ այլ փոփոխութիւնները առիթ չեն տուել դրանց տեղափոխման, գլխիվայր վերատեղադրման կամ այլ վայրագութիւնների դրանց նկատմամբ: Ակնյայտ է, որ դրանց ապագայ գոյատևումն ապահովելու համար հարկ է բոլոր տեղափոխուած վիշապակոթողները վերագործնել իրենց նախնական տեղերը եւ վերականգնել իրենց նախնական միջավայրում եւ հէնց նախնական դիրքերով (Իսկ քաղաքային միջավայրը անպայման վիշապաքարերով զարդարելու ցանկութիւնը հնարաւոր է բաւարարել ցանկալի վայրերում այդ յուշարձանների պատճէնները տեղակայելով):

Իբրեւ շորրորդ պատճառ կարելի է նշել այն, որ հնագիտական առումով այս յուշարձանները չափազանց աղքատ են, այսինքն՝ դրանց (եւ դրանց շրջակայքի) պեղումները չեն տալիս այն քանակի եւ այն որակի հնագիտական նիւթ, որ կարելի լինի դրանով միանշանակ պատասխան տալ վերը նշուած հարցերին:

Այսինքն, տեսնում ենք, որ զուտ առարկայական պատճառներով վիշապների ծագման ժամանակին, ստեղծման նպատակին եւ կիրառութեան կերպին վերաբերող հարցերը տակաւին բաւարար պատասխան չունեն:

Արդ, նայենք, թէ ի՞նչ տուեալներ ունենք, որ կկարողանանք օգտագործել մեզ հետաքրքրող հարցերի (կամ գոնէ դրանց մի մասի) պատասխանը գտնելու համար:

Հաշուի առնելով այս կոթողների վրայ հասկանալի (ընթեռնելի) գրութիւնների բացակայութիւնը, դրանց պատկերների յոյժ մաշուած-քայքայուած լինելը եւ, ըստ այդմ, այդ պատկերների բազմաթիւ տարրերի անհասկանալի լինելը, կարող ենք իբրեւ ելակէտային տուեալներ ընդունել միայն քանդակուած հիմնական պատկերները եւ ամբողջական արձանների ձեւերը:

Նայենք, թէ ի՞նչ կարող են մեզ յուշել տեղեկոյթի այս աղքատիկ աղբիւրները:

Սկսենք նրանից, որ վիշապաքարերը պատրաստուած են ամուր որձաքարից, որ եւ եղել է դրանց երկարակեցութեան հիմնական երաշխիքը: Մեզ յայտնի վիշապակոթողները հիմնականում երկու ձեւի են. դրանց՝

ա. մի մասը ունեն յստակ արտայայտուած ձկան կերպարանք, իսկ բ. միւս մասն էլ որոշակիօրէն իրենց վրայ կրում են եղջերաւոր կենդանու գլխի պատկեր:

Ինչ վերաբերում է ձկնակերպ վիշապներին, սրանց վրայ պատկերուածն իր հիմնական գծերով յիշեցնում է լօքօ ձուկը, որ Հայաստանի ջրերում հանդիպող ամենամեծ ձուկն է: Գալով եղջերաւոր կենդանիների գլխի պատկերով վիշապաքարերին, սկսեալ հէնց առաջին հետազոտողներից համարուել է, թէ սրանց վրայ պատկերուած են գլխից զատ նաեւ գոհաբերուած կենդանու կաշին ու վերջոյթները: Թէպէտ քարի մաշուածութեան հետեւանքով շատ դժուար է միանշանակ պնդել այս վիշապների վրայ քանդակուած բոլոր տարրերի իսկութիւնը, այդուհանդերձ առաջին հետազոտողների այս մեկնաբանութիւնը հաւաստի է երեւացել վիշապներով զբաղուած միւս հետազոտողներին եւս, որոնք կրկնել են այն՝ դրա

վրայ կառուցելով իրենց վերլուծությունները⁵: Իհարկէ, այս մօտեցումը միակը չէ: Եղել են նաեւ հետազոտություններ, որոնցում չի ընդունուել վիշապակոթողների պատկերագրութեան այս մեկնաբանությունը եւ առաջարկուել են այլ բացատրություններ⁶:

Բացի վիշապաքարերի վրայ պատկերուած կերպարներից՝ նշուած երկու տեսակի վիշապաքարերը իրարից տարբերուած են նաեւ իրենց ընդհանուր յօրինուածքով: Ձկան պատկերով վիշապները հիմնականում ունեն հէնց ծաւալային յօրինուածքով պատկերուած ձկան կերպարանք. ձկնակերպ վիշապները աւելի մօտ են տարածական քանդակին. սրանք հիմնականում իրիկաձեւին մօտ արձաններ են ձկան պատկերի պոչի մասից դէպի գլուխը թեթեւակի լայնացումով (Նկար 5): Ի տարբերութիւն սրանց՝ եղջերաւոր կենդանու պատկերով վիշապները հիմնականում ուղղանկիւնին մօտ ձեւուածքով տափակ սալեր են, որոնց վերնամասում եղջերաւոր կենդանու գլխի հարթաքանդակ պատկեր է: Որոշ դէպքերում այս սալերի քանդակազարդ երեսին եւ կողերին առկայ են նաեւ այլ նշաններ եւ պատկերներ: Յաճախ սրանց մէջ դիտուում է սալի ոչ մեծ լայնացում վարից դէպի վեր (Նկար 1, 2): Բոլոր տեսակի վիշապաքարերի պարագայում էլ քարակոթողի ստորին մասը մշակուած չէ: Եւ սա հետազոտողների համար հիմք է ծառայել եզրակացնելու, թէ դրանք նախապէս կանգնեցուած են եղել ուղղաձիգ դիրքով, ստորին (պոչի) մասերով հողի մէջ: Յայտնի են նաեւ սակաւաթիւ վիշապակոթողներ, որ միաժամանակ ունեն եւ եղջերաւոր կենդանու պատկեր, եւ ձկան պատկեր (մի երեսին ձկան քանդակ է, միւս երեսին՝ եղջերաւոր կենդանու): Այսպիսի մի վիշապակոթող ներկայումս կանգնեցուած է Սարգարապատում՝ Ազգագրութեան թանգարանի մուտքի դիմաց (Նկար 6): Յայտնի են նաեւ եզակի թուով վիշապակոթողներ, որոնց վրայի պատկերը վստահաբար ո՛չ ձուկ է, ո՛չ եղջերաւոր կենդանի: Այդպիսի մի կոթողի նկար տպուած է Ա. Բոբոխյանի, Ա. Գիլիբերտի եւ Պ. Հնիլայի համատեղ աշխատութիւնում⁷: Դատելով լուսանկարից, այս կոթողի վրայ պատկերուածը ամենայն հաւանականութեամբ ձի է կամ էջ. ամեն պարագայում մեծ հաւանականութեամբ դա սմբակաւոր կենդանու պատկեր է (Նկար 7): Այս վիշապաքարի այսպիսի մեկնաբանութեան

⁵ N. MARR, Y. SMIRNOV, Les Vichaps, Leningrad, 1931.

⁶ Տէս, օրինակ, ԱՍ. ՄՆԱՏԱԿԱՆԵԱՆ, «Վիշապ» քարակոթողների եւ վիշապամարտի մասին. «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1952, №5, էջ 73—99:

⁷ Տէս A. BOBOKHYAN, A. GILIBERT, P. HNILA, նշ. աշխ., էջ 7—27.

համար հիմք են ոչ միայն քարի վրայի պատկերը, այլ նաեւ հէնց սոյն կոթողին տրուած անունը՝ «Բարաձի»։ «Քարաձի» անունն ինքնին խօսում է այն մասին, որ դիտողների կողմից այս յուշարձանն ընկալուել է իբրեւ քարից պատրաստուած ձի՝ քարեղէն ձի (կամ, գուցէ՝ քարացած ձի)։ Քանի որ իր պատկերով այս յուշարձանը (ցայսօր) եզակի է, սրան կանդադառնանք աւելի ուշ, իսկ առայժմ փորձենք տեսնել, թէ ի՞նչ կտայ մեզ միւս տեսակների վիշապակոթողների քննութիւնը։

Նախքան առաջ անցնելը նշենք, որ այսօր վիշապներին առնչուող ամենավերջին հետազօտութիւններում ընդունուած է այս կոթողները դասակարգել երեք առանձին տեսակների։ Դրանք են՝

ա. ձկնակերպ,

բ. եղջերաւոր կենդանու պատկերով, եւ

գ. «խառն» պատկերով վիշապներ, որոնց վրայ տարբեր կողմերից քանդակուած են ձկան եւ եղջերաւոր կենդանու պատկերներ⁸։

Բնականաբար, սա վիշապակոթողների դասակարգման միակ հնարաւոր տարբերակը չէ։ Փորձենք տեսնել, թէ ուրիշ ի՞նչ կերպ կարելի է դասակարգել այս կոթողները՝ հիմք ընդունելով միայն դրանց արտաքին ձեւը եւ վրայի պատկերները։

Ձանց առնելով ձկնակերպ եւ «խառն» պատկերագրութեամբ վիշապները, սկսենք եղջերաւոր կենդանու պատկերով կոթողներից։ Իբրեւ նախնական քայլ նկատենք, որ վիշապաքարերի վրայի եղջերաւոր կենդանու պատկերները կարելի է տրոհել երկու խմբի։

Առաջին խմբի մէջ են այն վիշապները, որոնց վրայ պատկերուած կենդանու եղջիւրները հեռու են գանգի հիմնական մասից (Նկար 2, 8⁹)։ Երկրորդ խմբի մէջ դնենք այն վիշապները, որոնց վրայ պատկերուած կենդանու եղջիւրները մօտ են գանգի հիմնական մասին (Նկար 1, 9, 10)։ Սրանց անդրադարձած հեղինակները համարել են, որ սրանք բոլորը ցուլի գլխի պատկերով վիշապաքարեր են, եւ տարբերութիւն չեն դրել սրանց միջեւ։ Անշուշտ, ցլերի եղջիւրները կարող են ունենալ տարբեր ոլորտաժքներ եւ, ըստ այդմ, կարող են լինել թէ՛ գանգին մօտիկ, եւ թէ՛ գանգից հեռու։ Սակայն չմոռանանք, որ ի դէմս վիշապակոթողների մենք ունենք յուշարձաններ, որոնք որոշակիօրէն աղերսուած

⁸ Տե՛ս A. GILIBERT, A. BOBOKHYAN, P. HNILA, նշ. աշխ., էջ 95–98.

⁹ Ա. ԲՈՐՈՅԵԱՆ, Ա. ԶԻԼԻՔԵՐՏ, Պ. ՀՆԻԼԱ, Վիշապաքարերի հնագիտութիւն, էջ 269–396, «Վիշապ քարակոթողները», էջ 357։

են հնագույն պաշտամունքի հետ: Իսկ պաշտամունքը, որպէս կանոն, չի «սիրում» արտայայտչամիջոցների մեծ բազմազանութիւն եւ արագ կանոնականացում է իրեն վերաբերող իրողութիւնները: Ուստի, սպասելի է, որ վիշապաքարերի պարագայում լինէր պատկերների հիմնականն ձեւի միակերպութիւն: Այնինչ, վիշապաքարերի վրայի եղջերաւոր կենդանիների պարագային մենք ունենք պատկերների բաւական լաւ արտայայտուած երկու խումբ՝ գանգին մօտիկ եւ գանգից հեռու եղջիրներով: Ահա այս երկու խմբերի առկայութիւնը հիմք է տալիս մտածելու, որ իրականում մենք ունենք ոչ թէ միեւնոյն պատկերի (ցլի գլխի) երկու տարբերակներ, այլ հէնց երկու առանձին իրողութիւնների պատկերներ: Բնականաբար, այս երկու տարբեր իրողութիւններից մէկը պէտք է լինի հէնց ցուլը: Իսկ ի՞նչ կարող է լինել երկրորդը: Անկասկած է, որ դա եւս պէտք է լինի եղջերաւոր կենդանի, ընդ որում՝ ցուլից էապէս շտաբերուող գագնի ձեւով: Այս պահանջներին լաւագոյնս բաւարարում է խոյր: Իրօք, խոյի գանգն իր ձեւով (ոչ չափսով) էապէս չի տարբերում ցուլի գանգից: Միւս կողմից էլ խոյի եղջիրները, ի տարբերութիւն ցուլի եղջիրների, աւելի մօտ են գանգին: Այսինքն, կարող ենք ընդունել, որ ի դէմս գանգին մօտ ու գանգից հեռու եղջիրներով պատկերների երկու խմբերի մենք ունենք խոյի եւ ցուլի պատկերներ, որ ունենալով գանգի միեւնոյն ձեւը, արտաքուստ իրարից տարբերում են միայն եղջիրների մօտ կամ հեռու դասաւորութեամբ: Անշուշտ, հնարաւոր է վիշապաքարերի վրայի այլ մանրամասների վերլուծութեամբ ի յայտ բերել այս երկու խումբ քանդակների միջեւ այլ տարբերութիւններ եւս: Սակայն դա մեծ ծաւալի աշխատանք է, որ դուրս է մեր սուղ հնարաւորութիւններից, ուստի եւ դա զանց կառնենք եւ կսահմանափակուենք միայն պատկերուած կենդանիների գլխի մասի համեմատութեամբ:

Այսպիսով, ստանում ենք, որ ի դէմս եղջերաւոր կենդանու գլխի պատկերով վիշապաքարերի մենք ունենք ցլագլուխ եւ խոյագլուխ վիշապաքարեր: Ստացուեց, որ եթէ զանց առնենք սմբակաւոր կենդանու պատկերներ կրող եզակի կոթող(ներ)ը, ապա մեր մնացեալ վիշապաքարերը ոչ թէ երեք տեսակի են, այլ չորս տեսակի եւ ըստ իրենց պատկերների տարբերակում են ցլագլուխ, խոյագլուխ, ձկնակերպ եւ խառն պատկերով վիշապաքարեր:

Վիշապակոթողների այս տեսակ ընկալումը հնարաւորութիւն է տալիս այդ կոթողները կապել կենդանաշրջանի համաստեղութիւնների

հետ¹⁰։ Յայտնի է, որ կենդանաշրջանի մէջ առկայ են իրար յաջորդող Ձկներ, Խոյ եւ Յուլ համաստեղութիւնները։ Ներկայումս սրանք կենդանաշրջանի գարնանային մասում են։ Սակայն գիտենք, որ Երկրի պտտման առանցքի դարաւոր գալարապտոյտի (praecessio) հետեւանքով կենդանաշրջանի համաստեղութիւնների եւ տարուայ եղանակների միջեւ եղած առընչութիւնը դանդաղ փոփոխւում է դարերի ընթացքում։ Օրինակ, յայտնի է, որ մօտ 2000 տարի առաջ (Փրկչական դարաշրջանի սկզբում) գարնանային գիշերահաւասարի (գարնանամուտի) կէտը եղել է Խոյ կենդանակերպում, ամառային արեւադարձի (ամառնամուտի) կէտը՝ Խեցգետին կենդանակերպում, աշնանային գիշերահաւասարի (աշնանամուտի) կէտը՝ Կշիռ կենդանակերպում եւ ձմեռային արեւադարձի (ձմեռնամուտի) կէտն էլ՝ Այծեղջիւր կենդանակերպում։ Սակայն դրանից մօտ 9000 տարի առաջ ձմեռնամուտի կէտը եղել է Յուլ կենդանակերպում (հէնց Բոյլք (Pleiades) աստղակոյտի ուղղութեամբ), գարնանամուտի կէտը՝ Առիւծում, ամառնամուտի կէտը՝ Կարիճում եւ այլն։ Այս առանցքային կէտերից իւրաքանչիւրի մէկ լրիւ պտոյտը կենդանաշրջանով տեւում է շուրջ 26 000 տարի¹¹։ Այսինքն՝ կենդանաշրջանի համաստեղութիւնների եւ արեւադարձերի ու գիշերահաւասարների կէտերի համապատասխանութիւնը հաստատուն չէ եւ հազարամեակների ընթացքում դանդաղ փոփոխւում է $25\,766 / 12 = 2147$ տարում մէկ համաստեղութիւն արագութեամբ։

Ահա այս փոփոխականութիւնն էլ կարելի է օգտագործել՝ գտնելու համար վիշապակոթողների ժամանակը։

Սկսենք նրանից, որ վիշապակոթողների ձեւերը երեք յաջորդական կենդանակերպերի տեսքով՝ մտածել է տալիս, որ այս կոթողները պէտք

¹⁰ Ինձ յայտնի հետազոտութիւնների մէջ առաջին անգամ վիշապակոթողների կապը կենդանաշրջանի համաստեղութիւնների հետ արծարծուած է Օ. Խնկիկեանի յօդուածում։ Այստեղ հեղինակը վիշապաքարերը համարում է Յուլ եւ Ձկներ կենդանակերպերի խորհրդանշանները, գրելով. «Հանրագումարի բերելով հետազոտութիւնների արդիւնքները կարող ենք նշել, որ ձկնակերպ ու ցլագլուխ կոտորել արտայայտել են «Ձուկ» եւ «Յուլ» համաստեղութիւնների գաղափարը, որոնք համապատասխանաբար դիտուել են ջրերի տիրակալ եւ յաղթանակով ջրերի ելին ազատութիւն տուող աստուածութիւններ, որոնք եւ «Վիշապամարտի» միաժամանակ ծնուած գլխաւոր դերակատարներն են»։ Տէս Օ. ԽՆԿԻԿԵԱՆ, Յլագլուխ կոթողներ Վարդենիսի լեռներից եւ «վիշապաքարերի» մեկնութեան հարցի շուրջ, «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», 1997, 3, էջ 148–159։ Վիշապակոթողների եւ կենդանաշրջանի աստեղատների հնարաւոր կապը նշելով հանդերձ, հեղինակը, ցաւօք, չի փորձել դա օգտագործել այդ կոթողների ժամանակը որոշելու համար։

¹¹ Այսօր այս մեծութեան իրական արժէքը համարւում է 25 766 տարի։

է ինչ-որ առնչութիւն ունենան այդ կենդանակերպերի հետ: Այսինքն, իւրաքանչիւր վիշապակոթող պիտի խորհրդանշի այն կենդանակերպը, որ համապատասխանում է իր վրայ պատկերուած կենդանուն¹²:

Ամենապարզ առնչութիւնը, որ կարելի էր սպասել, կը լինէր այն, որ վիշապաքարերի արտայայտած կերպարները համապատասխանէին այն համաստեղութիւններին, որոնցում գտնուել են արեւադարձերի եւ գիշերահաւասարների կէտերը այդ կոթողների ստեղծման ժամանակ: Սակայն այս տարբերակն ընդունելի չէ հետեւեալ պատճառով: Մենք ունենք իրար անմիջականօրէն յաջորդող երեք կենդանակերպերի պատկերներով վիշապակոթողներ: Ուստի, դրանք չեն կարող արտայայտել մի որոշակի դարաշրջանում Արեւի երեք հիմնական դիրքերը ցոյց տուող համաստեղութիւններ: Ինչպէս վերը օրինակի վրայ տեսանք, ռեւէ սեւեռեալ դարաշրջանում արեւադարձերի եւ գիշերահաւասարների կէտերը իրարից «հեռու» են երեքական կենդանակերպերով: Այսինքն, եթէ, օրինակ, այդ կէտերից մէկը գտնուում է խոյում, ապա յաջորդ կէտը պիտի գտնուի խեցգետնի մէջ (խոյի եւ խեցգետնի արանքում կան երկու այլ կենդանակերպեր՝ Յուլը եւ Երկուորեակները), միւսը՝ Կշիռի մէջ եւ վերջինն էլ՝ Այծեղջիւրի մէջ: Այսինքն, հնարաւոր չէ, որ Զկներ, խոյ եւ Յուլ կենդանակերպերը մի ինչ-որ դարաշրջանում համապատասխանէին Արեւի երեք հիմնական դիրքերին:

Սրա հետ մէկտեղ մեր ունեցած երեք յաջորդական կերպարները կարող են արտայայտել Արեւի մի ինչ-որ էական սեւեռեալ դիրքի հետ կապուած համաստեղութիւնները իրար յաջորդող երեք տարբեր դարաշրջաններում: Այսինքն, եթէ ընդունում ենք, որ վիշապակոթողները իրօք արտայայտում են Զկներ, խոյ եւ Յուլ կենդանակերպերը, ապա դրանց յաջորդական դասաւորութիւնը պիտի նշանակի Արեւի մի ինչ-որ էական կարեւորութիւն ունեցող դիրքը իրար յաջորդող երեք տարբեր դարաշրջաններում:

Սա նշանակում է, որ եթէ գտնենք, թէ Արեւի ո՞ր դիրքին պիտի համապատասխանեն մեր վիշապների արտայայտած կերպարները, ապա դրանով էլ կգտնենք այն դարաշրջանները, երբ տեղի է ունեցել Արեւի այդ դիրքի եւ մեր վիշապների արտայայտած կերպարներով

¹² Այս պարագայում բաց է մնում միաժամանակ երկու (եղջերաւոր կենդանու եւ ձկան) պատկերներ ունեցող վիշապակոթողների հարցը: Սակայն, ինչպէս ստորեւ կը տեսնենք, դա չի խանգարում աստ առաջ տարուող դատողութիւններին: Խառը պատկերագրութեամբ վիշապակոթողների հարցը առանձին կը քննարկենք յօդուածիս վերջնամասում:

համաստեղությունների զուգադիպումը: Հենց սրանով էլ կգտնենք վիշապների ժամանակը, ընդունելով, որ դրանք պիտի կանգնեցուած լինեն ճիշտ այն դարաշրջանում, երբ իրենց վրայ պատկերուած կենդանակերպում գտնուել է Արեւի այդ հիմնական դիրքը:

Մնում է պարզել, թէ Արեւի յատկապէս ո՞ր դիրքը պիտի համապատասխանէր վիշապաբարերով արտայայտուած կենդանակերպերին:

Այսօր օրացոյցին վերաբերող գրականութեան մէջ շատ տարածուած է այն մօտեցումը, թէ Արեւի չորս հիմնական դիրքերից ամենակարեւորը գարնանային գիշերահաւասարի դիրքն է: Այսօր մինչեւ իսկ այսպէս կոչուած «տիեզերական դարաշրջանները» որոշում են հիմք ընդունելով Արեւի դիրքը գարնանամուտին (գարնանային գիշերահաւասարին): Առանձին հարց է, թէ երբ եւ ի՞նչ ճանապարհով է ծագել այս մօտեցումը: Այստեղ այդ հարցին չենք անդրադառնալ: Նկատենք միայն, որ հայկական օրացոյցների պարագայում այս մօտեցումը կիրառելի չէ:

Բանն այն է, որ հայկական հնագոյն օրացոյցներին վերաբերող ամբողջ նիւթը ցոյց է տալիս, որ հայկական օրացոյցների համար բացառիկ կարեւորութիւն է ունեցել ոչ թէ գարնանային գիշերահաւասարը, այլ ամառային արեւադարձը: Աւելի ճշգրիտ լինելու համար նշենք, որ հայկական հնագոյն օրացոյցներում տարեշրջանի ամենակարեւոր հիմնական օրը եղել է ամառային արեւադարձից 8 օր առաջուայ օրը¹³: Ըստ այսմ, Արեւի ամենակարեւոր դիրքն էլ լինում է ամառային արեւադարձից 8 օր առաջուայ դիրքը:

Այսպիսով, մեր խնդիրը հանգում է հետեւեալին. գտնել, թէ ո՞ր ժամանակներում է ամառային արեւադարձից 8 օր առաջ Արեւը եղել Ձկներ, Խոյ, եւ Յուլ կենդանակերպերում:

Թէպէտ այսպիսի հաշուարկ անելը առանձնապէս դժուար չէ, այդուհանդերձ այստեղ առկայ է մի լուրջ խոչընդոտ: Բանն այն է, որ այսօր մեզ յստակ յայտնի չէ, թէ պատմական ի՞նչ ժամանակում ինչպիսի՞ն են եղել համաստեղությունների սահմանները: Մենք այսօր յստակ գիտենք համաստեղությունների այն սահմանները, որ կանոնակարգուել եւ պաշտօնապէս ընդունուել են Միջազգային Աստղագիտական Միութեան

¹³ Ամառային արեւադարձից 8 օր առաջ է եղել հին Հայոց տարեկան գլխաւոր տօնը՝ Նահասարգը: Դրա օրը մի քանի հազարամեակ շարունակ որոշուել է Հայկի (իսկ սկզբնաւորման շրջանում՝ Կոյսի) համաստեղութեան գլխաւոր աստղի առաջին ծագման դիտումով: Այս մասին տե՛ս Գր. ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին. Հայոց Բուն թուական, «էջմիածին», 1985, Ա., էջ 51–57, Բ.–Գ., էջ 72–80, Գր. ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Օրացոյց Հայոց, էջ 211–246, Գր. ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Հայոց Նախահայկեան օրացոյցի սկիզբը, «Բազմավէպ», 2016, 3–4, էջ 11–63, Գր. ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Հայկական օրացոյցը իր սկզբնաւորումից մինչեւ մեր օրերը, Երեւան, 2018, էջ 159–166:

առաջին համագումարի կողմից 1922 եւ 1928 թթ.: Աւելի հին ժամանակների համաստեղությունների ճշգրիտ սահմանները մենք չգիտենք, եւ ըստ այդմ, դրա հետ կապուած մեր բոլոր հաշուարկները կունենան որոշակի անորոշութիւն:

Հաշումների դիւրութիւնից ելնելով, նախ քննարկենք ամառային արեւադարձի կէտի համապատասխանութիւնը մեր համաստեղութիւններին եւ ապա դրանից անցնենք ամառնամուտից 8 օր առաջուայ կէտի դիրքին:

Իբրեւ ելակէտ կընդունենք, որ Փրկչական դարաշրջանի սկզբում զարնանային գիշերահաւասարի կէտը խոյից անցել է Ձներ: Այդ նոյն ժամանակ ամառային արեւադարձի կէտն էլ անցել է Խեցգետին կենդանակերպից Երկուորեակներ: Հաշուելով 2147 տարում մէկ համաստեղութիւն արագութեամբ տեղաշարժ, կունենանք, որ ամառային արեւադարձի կէտը Երկուորեակներից կմտնի Յուլ՝ Փրկչ. 22-րդ դարում (2147 թ. մօտ): Իսկ Յուլից խոյ այդ նոյն կէտը կանցնի Փրկչ. 43—44-րդ դարերի սահմանին (4294-ի մօտ): Եւս 2147 տարի յետոյ՝ Փրկչ. 65-րդ դարում (6441-ի մօտ) ամառային արեւադարձի կէտը խոյ կենդանակերպից կմտնի Ձկներ: Եւ այսպէս՝ շարունակ: Բնականաբար, այս ժամանակները մեզ համար հետաքրքրութիւն չեն ներկայացնում, քանի որ վերաբերում են հեռաւոր ապագային: Ուրեմն, ամառային արեւադարձի կէտի եւ Ձկներ, խոյ եւ Յուլ կենդանակերպերի մեզ հետաքրքրող համապատասխանութիւնը պէտք է փնտրենք անցեալի ժամանակներում: Այսինքն, պէտք է ետ գնանք 25 766-ամեայ մէկ պարբերութիւն:

Կստանանք հետեւեալ առընչութիւնը:

Աղիւսակ 1

Կենդանակերպը	Ամառային արեւադարձի կէտը համաստեղութիւն մուտք գործելու ժամանակը (ն. Ք. թուական)	Ամառային արեւադարձի կէտը համաստեղութիւն մուտք գործելու ժամանակը (ն. Ք. հազարամեակ)
Ձկներ	19 326	XX
Խոյ	21 473	XXII
Յուլ	23 620	XXIV

Այսինքն՝ ամառային արեւադարձի կէտը պիտի մտած լինի նշեալ համաստեղութիւններ աղիւսակում բերուած թուականներին (նշուած հազարամեակներում):

Այժմ յիշենք, որ մեզ հետաքրքրող կէտը կենդանաշրջանի վրայ ոչ թէ հէնց ամառային արեւադարձի կէտն էր, այլ այն կէտը, որտեղ Արեւը գտնուում է ամառային արեւադարձից 8 օր առաջ: Իսկ այդ կէտն էլ մեզ հետաքրքրող համաստեղութիւնները կմտնի աղիւսակում նշուած թուականներից $(25\ 766 \times 8) / 365\ 2422 = 564.4$ տարի առաջ: Այսինքն, հարկ է աղիւսակում բերուած ն. Ք. թուականները ետ տանել (որ նշանակում է՝ բացարձակ արժէքով թուականը մեծացնել) 564.4 -ական տարիով: Կստանանք՝

Աղիւսակ 2

Կենդանա-կերպը	Ամառային արեւադարձից 8 օր առաջուայ կէտը համաստեղութիւն մոտոք գործելու ժամանակը (ն. Ք. թուական)	Ամառային արեւադարձից 8 օր առաջուայ կէտը համաստեղութիւն մոտոք գործելու ժամանակը (ն. Ք. հազարամեակ)
Ձկներ	19 890.4	XX
Խոյ	22 037.4	XXIII
Յուլ	24 184.4	XXV

Խնչ են նշանակում այս աղիւսակի թուերը:

Առաջին եզրակացութիւնը, որ բղխում է սոյն աղիւսակի տուեալներից այն է, որ հնարաւոր է՝ տարբեր տեսակի վիշապաքարերն ունենան տարբեր տարիքներ: Ընդ որում, ամենահինը պէտք է լինեն ցլակերպ վիշապաքարերը, ապա տարիքով դրանց պիտի յաջորդեն խոյակերպ վիշապաքարերը եւ «ամենաերիտասարդը» պիտի լինեն ձկնակերպ վիշապաքարերը:

Երկրորդ եզրակացութիւնը այս կոթողների ուղղակի ժամանակի մասին է: Ստացւում է, որ հնագոյն ցլակերպ վիշապաքարերը վերաբերում են ն. Ք. 25-րդ հազարամեակի սկիզբներին, այսինքն՝ դրանք մեզնից առաջ են շուրջ 27 հազար տարով: Համեմատաբար «երիտասարդ» ձկնակերպ վիշապաքարերը պիտի լինեն մեզնից շուրջ 22 հազար տարի առաջուայ յուշարձաններ:

Խնչ հիմնաւորումներ կարելի է նշել այս անսպասելի թուագրման օգտին:

Նկատենք, նախ եւ առաջ, որ արդէն իսկ ստացուած թուականները յուշում են, որ եթէ նոյնիսկ գտնուեն էլ ինչ-ինչ հիմնաւորումներ յօգուտ վիշապների այսպիսի թուագրման, ապա նախ՝ այդ հիմնաւորումները չեն

կարող բնաւ լինել ուղղակի (այլ դրանք պիտի լինեն միայն անուղղակի), եւ երկրորդ՝ այդ հիմնաւորումների քանակը չի կարող մեծ լինել:

ա. Առաջին հերթին նշենք, որ Արագածի բարձրագույն «Տիրին կատար» (կամ Կարմիր սար) կոչուած վայրում վիշապաքարերի ամենանոր (2018—2019 թթ.) պեղումները ցոյց են տալիս, որ պեղուած վիշապները եղել են խնամքով թաղուած վիճակում: Ընդ որում, վիշապաքարերի թաղումների վրայ յայտնաբերուած է ն. Ք. Յ-րդ հազարամեակի խեցեղէնի կտորտանք: Այսինքն՝ վիշապաքարերը թաղուել են ն. Ք. Յ-րդ հազարամեակից ոչ ուշ¹⁴: Նշանակում է, նրանք կանգուն են եղել դրանից առաջ: Մեր ստացած թուականները չեն հակասում այս տուեալին:

բ. Մեր ստացած ժամանակը չի հակասում նաեւ այն իրողութեանը, որ մեզ հասած բոլոր վիշապակոթողների վրայ էլ քանդակուած պատկերները շատ մաշուած են: Հիմնականում այդ մաշուածութիւնն այն աստիճանի է, որ դժուարացնում է նոյնիսկ կոթողի վրայի պատկերները եւ տարբեր նշանները զանազանելը, նոյնացնելը (բնականաբար եւ հասկանալը): Ընդ որում, այս ասուածը մեծ չափով վերաբերում է նաեւ այն վիշապներին, որոնք վստահաբար ենթարկուած են եղել ծիսական թաղման. սրանք, բնականաբար, թաղումից յետոյ հողի տակ պիտի մնացած լինէին հէնց այն վիճակով, ինչ որ ունեցել են թաղման պահին: Այսինքն՝ իրենց թաղման ժամանակ սրանք արդէն եղել են շատ մաշուած: Միւս կողմից, ինչպէս վերը նշուեց, վիշապները քանդակուել են հիմնականում ամուր որձաքարից, որ շատ կայուն է եղանակային փոփոխութիւնների եւ բնական հողմնահարութեան նկատմամբ: Սրա հետ մէկտեղ՝ դժուար է պատկերացնել, որ այս (պաշտամունքային) հսկայ արձանների ստեղծողները դրանք ստեղծէին հէնց մաշուած, հողմնահարուած վիճակով: Այսինքն, այս արձանների հողմնահարութիւնը պիտի եղած լինի դրանց ստեղծումից մինչեւ ծիսական թաղումն ընկած ժամանակամիջոցում: Թէպէտ մեզ մատչելի չեն քարի հողմնահարութեան աստիճանից այդ հողմնահարութեան տեւողութիւնը ճշգրիտ հաշուելու առարկայական եղանակներ, այդուհանդերձ, համեմատելով ժամանակով յայտնի որձաքարէ ալ կոթողների ու շինութիւնների մաշուածութիւնը դրանց տարիքի հետ, հարկ է վիշապների մեզ հասած թաղուած նմուշների մաշուածութեան

¹⁴ Այս մասին 2018 թ. յունիսի 26-ին Տիրին կատարում ինձ տեղեկացրել են պեղումներ իրականացնող արշաւախմբի անդամներ՝ հնագէտներ Արսէն Բոբոխեանն ու Ալեսսանդրա Գիլիբերտը, որի համար իմ խորին շնորհակալութիւնն եմ յայտնում նրանց:

աստիճանը գնահատել ոչ պակաս մի քանի հազար տարուց, որ գումարելով նրանց թաղման ժամանակին, կստանանք, որ դրանք պէտք է լինեն ն. Ք. 7—6-րդ հազարամեակից առաջ:

գ. Տարբեր տեսակի վիշապաքարերի համար մեր ստացած ժամանակային տարբերությունները լաւ ներդաշնակում են այն իրողութեանը, որ մեզ յայտնի ցլակերպ բոլոր վիշապներն ունեն ուղղանկիւնին մօտ (դէպի վար մի փոքր նեղացող) քարէ սալի ձեւ, մինչդեռ ձկնակերպ վիշապները բոլորն ունեն ձկան մարմնին մօտ տարածական քանդակի ձեւ: Այսինքն՝ ցլակերպ վիշապները քարէ սալի վրայ արուած բարձրաքանդակներ են, իսկ ձկնակերպ վիշապները՝ տարածական (համարեա) ծաւալային քանդակներ: Հասկանալի է, որ առարկայի պատկերման առումով ծաւալային քանդակն աւելի բարդ եւ աւելի կատարեալ գործ է, քան հարթաքանդակը, ուստի եւ բնական է, որ ժամանակով ծաւալային քանդակը լինի հարթաքանդակից յետոյ: Խոյակերպ վիշապները պիտի միջանկեալ դիրք ունենան միւս երկուսի նկատմամբ: Եւ իրօք, մեզ հասել է վիշապաքարի նմոյշ, որ միաժամանակ թէ՛ ձկնակերպ է եւ թէ՛ խոյակերպ¹⁵: Այս եզակի վիշապակոթողի մի երեսը ձկան տարածական քանդակի ձեւով է արուած, իսկ հակառակ երեսը քանդակուած է ցլակերպ ու խոյակերպ վիշապաքարերին բնորոշ ձեւով՝ հարթ (կամ հարթին մօտ) մակերեսի վրայ արուած է եղջերաւոր կենդանու (խոյի) գլխի բարձրաքանդակը: Այսինքն, այս պարագայում ունենք վիշապակոթողների կերտման իրար յաջորդած երկու տարբեր աւանդոյթների համադրում-զուգահերում մէկ արձանի մէջ:

դ. Աւելորդ չէ նկատել նաեւ, որ մեզ հասած բոլոր վիշապակոթողների վրայ կենդանիների պատկերներն արուած են քարի հիմնական մակերեւոյթից դուրս ցցուած բարձրաքանդակի (կամ ծաւալային քանդակի) ձեւով: Յայտնի չեն խորաքանդակի եղանակով արուած վիշապներ: Իսկ բարձրաքանդակն էլ կարելի է դիտել իբրեւ տարածական քանդակի նախնական, սաղմնային տարբերակ: Այսինքն, մեզ յայտնի բոլոր տեսակի վիշապներն էլ քանդակի կատարման եղանակի առումով միեւնոյն մօտեցման տարբեր փուլերն են: Եւ, ըստ այսմ եւս մենք ունենք, որ ցլագլուխ եւ խոյագլուխ վիշապները ժամանակով նախորդում են ձկնակերպ վիշապներին:

¹⁵ Այդպիսի վիշապաքարի մի նմոյշ այժմ կանգնեցուած է Սարգարապատում Ազգագրութեան թանգարանի մուտքի դիմաց: Այս վիշապակոթողը մի կողմից ցլագլուխ է, միւս կողմից՝ ձկնակերպ. տե՛ս նկար 6:

Ե. Թէպէտ ինձ յայտնի չէ վիշապաքարերի տեսակների յստակ վիճակագրութիւն, այդուհանդերձ, մատչելի հրատարակուած աղբիւրներում առկայ դրանց պատկերների թուուցիկ քննութիւնն իսկ ցոյց է տալիս, որ քանակապէս ամենասակաւը ցլագլուխ վիշապներն են, ամենամեծաքանակը խոյագլուխ վիշապներն են, իսկ ձկնակերպ վիշապները, կարծես, միջանկեալ դիրք են գրաւում միւս երկու տեսակների նկատմամբ: Եթէ այս մօտաւոր վիճակագրութիւնը ճիշդ է, ապա սա կը նշանակի, որ ցլագլուխ վիշապները, իբրեւ մեզ հասած հնագոյնները, կանգնած են այդ (վիշապակոթողներ ստեղծելու) մշակոյթի ակունքների մօտ, խոյագլուխ վիշապները պիտի համապատասխանեն այդ (վիշապային) մշակոյթի ամենաբուռն զարգացման փուլին, իսկ ձկնակերպ վիշապներն էլ պիտի համապատասխանեն այդ մշակոյթի վերջին փուլին:

Վերելում վիշապների պատկերները նկարագրելիս խօսք եղաւ (առաջմ) մէկ եզակի նմոյշով յայտնի մի վիշապաքարի մասին, որի վրայ պատկերուած է սմբակաւոր կենդանու գլխի պատկեր (ձի կամ էջ. տէն նկար 7): Խօսքը վերաբերում է Մարտունու Մադինա (Մադէն) գիւղի Ատտաշ կոչուող ամառային արօտավայրում 1982 թ. հողաշինական աշխատանքների ընթացքում յայտնաբերուած վիշապաքարին: Եթէ վիշապակոթողների տարիքի վերաբերեալ մեր դատողութիւնները ճիշդ են, բնականաբար, հարկ է այդ նոյն դատողութիւնների շրջանակում փորձել բացատրութիւն տալ նաեւ այն եզակի վիշապաքարի պատկերին¹⁶:

Անշուշտ, այսօր կենդանաշրջանի մէջ մեզ ձիու կամ էջի կերպար յայտնի չէ: Սակայն յայտնի է նաեւ, որ հնագոյն ժամանակներում թէ՛ Հայաստանում, եւ թէ՛ հարեւան որոշ երկրներում ներկայիս Խեցգետին կենդանակերպի տեղում իմացել են էջ կամ էջեր (Իշուկներ) համաստեղութիւն¹⁷: Հիմք ընդունելով հայկական բանահիւսական նիւթի որոշ

¹⁶ Խնդրոյ առարկայ վիշապաքարի առաջին նկարագրող եւ հետազօտող Օ. Խնկիկեանը, խօսելով այս կոթողի արտաքին տեսքի մասին, համարում է, որ այստեղ կոթողի «վերին մասում երինջի գլխի նմանութեամբ բարձրաքանակն է. յստակ արտայայտուած են ականջները, աչիւնը, ռունգները եւ բերանից հոսող, օձագլար տեսք ունեցող եռաշար ջրաշիթերը»: Տէն Օ. ԽՆԿԻԿԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 148: Կարելոր է, որ հետազօտողը այստեղ չի տեսել եղջերաւոր կենդանիներին բնորոշ եղջիւրները, սակայն, դրա հետ մէկտեղ մնալով վիշապակոթողների պատկերներում միայն ձուկ կամ ցուլ տեսնելու մօտեցման շրջանակներում, փորձել է առկայ պատկերը մեկնաբանել իբրեւ «երինջի գլխի նմանութեամբ»: Սա եւս խօսում է յօգուտ այն բանի, որ սոյն դէպքում մենք գործ ունենք ոչ թէ եղջերաւոր կենդանու, այլ դրանից տարբեր խոտաճարակ մի կենդանու հետ:

¹⁷ Հ. ԲԱՌԵԱՆ, Հայերէն արմատական բառարան, հտ. 2, Երեւան, 1973, էջ 117, ԳՐ. ԲՐՈՒՏԵԱՆ, Հայկական խոյակերպ եւ ձիակերպ տապանաքարերը եւ Հայոց հնագոյն

տուեալները, սրա նախնականը պէտք է համարել հէնց վայրի էշը՝ Յիւր¹⁸: Հետեւելով վերը շարադրուածի ընդհանուր տրամաբանութեանը, կարելի է այս վիշապակոթողն էլ մեկնաբանել իբրեւ հնագոյն էշ կամ Յիւ (ներկայիս Խեցգետին) կենդանակերպի պատկեր: Խեցգետին կենդանակերպը Յուլից բաժանուած է Երկուորեակներ կենդանակերպով: Սա նշանակում է, որ մեզ հետաքրքրող՝ ամառնամուտից 8 օր առաջուայ կէտը Խեցգետին կենդանակերպում կլինի ն. Ք. 24 184.4 թուականից $2 \times 2147 = 4294$ տարի առաջ: Եւ դա էլ կլինի ն. Ք. 24 184.4 + 4294 = 28 478.4 թուականին: Այսինքն, սա էլ լինում է ն. Ք. XXIX հազարամեակը: Եւ սա էլ նշանակում է, որ ձիու կամ էշի (առաւել հաւանական է՝ ցիւրի) պատկերով այս վիշապակոթողը պիտի կանգնեցուած լինի մեզնից 31 հազարամեակ առաջ: Այս կերպ վիշապների մշակոյթի սկիզբը հասնում է մինչեւ ն. Ք. 29-րդ հազարամեակ:

Այստեղ բաց է մնում հետեւեալ հարցը: Եթէ մենք կենդանաշրջանի յաջորդական աստեղատների հետ նոյնացնում ենք ձկնակերպ, խոյակերպ, ցլակերպ եւ ձիակերպ վիշապները, ստանում ենք կենդանաշրջանային աստեղատների հետեւեալ շարքը. Խեցգետին-էշ-Յիւ, Յուլ, Խոյ եւ Ձկներ: Անմիջապէս աչքի է զարնում այն, որ այս շարքի մէջ կայ բացթողում: Խեցգետին-էշ-Յիւ կենդանակերպի եւ Յուլի միջեւ երկնքում մենք ունենք Երկուորեակներ համաստեղութիւնը: Իսկ մեր դասակարգած վիշապների շարքում չի երեւում դրան համապատասխանող պատկերով վիշապը: Եթէ մեր ներկայացրած պատկերացումների համակարգը ճիշտ է, ապա մեր շարքի մէջ Երկուորեակների բացակայութեան հարցը կարող է ունենալ երկու հնարաւոր լուծում: Կամ պէտք է ի յայտ բերուեն տակաւին չքննարկուած պատկերներով վիշապներ, որոնց վրայի պատկերները կը մեկնաբանուեն իբրեւ Երկուորեակներ կենդանակերպի խորհրդանշան, եւ կամ մեր դասակարգած յայտնի պատկերներով չորս տեսակի վիշապների վրայ ի յայտ բերուեն Երկուորեակներ աստեղատունը խորհրդանշող պատկերներ:

Այս տարբերակներից առաջինը շատ քիչ հաւանական է¹⁹:

տիեզերական եւ տոմարական պատկերացումները, «Էջմիածին», 2018, Բ., էջ, 71–84:

¹⁸ Գր. ԲԵՐՆԵԱՆ, Երկնային վիշապի մասին պատկերացումները հին Հայոց տիեզերաբանական համակարգում, «Էջմիածին», 2009, Գ., էջ 98–114 (էջ 110, ծան. 45):

¹⁹ Հնարաւոր է իբրեւ այս տարբերակի եզակի դէպք դիտել Գանձայի վիշապակոթողը, որի մասին փոքր-ինչ աւելի մանրամասն կը խօսուի ստորեւ ըստ կարգի:

Նայենք երկրորդ տարբերակը: Որքանով է հնարաւոր յայտնի վիշապակոթողների վրայ ի յայտ բերել Երկուորեակներ կենդանակերպը խորհրդանշող պատկեր:

Երկուորեակների կերպարի հիմնական առանձնայատկութիւնը զոյգ կերպար լինելն է: Եւ այս առումով մեզ յայտնի վիշապակոթողների պատկերների մէջ միակ հնարաւոր զուգահեռը զոյգ թռչունների պատկերն է, որ հանդիպում է շատ սահմանափակ թուով կոթողների վրայ (տե՛ս նկար 11, 12)²⁰: Հետազօտողների կարծիքներն այս պատկերների մեկնաբանութեան մասին հիմնականում հանգում են արագիլ, հաւալուսն կամ կռունկ թռչունների հետ դրանք նոյնացնելուն: Հ. Պետրոսեանն իրաւացիօրէն մերժում է կռունկ լինելու հնարաւորութիւնը, թողնելով միայն արագիլն ու հաւալուսնը²¹: Այս ցուցակից կարելի է հաւալուսնը եւս դուրս թողնել հիմք ընդունելով այն, որ հայկական ժողովրդական հաւատալիքների եւ պատկերացումների մէջ արագիլն ունի բացառիկ «կարգավիճակ», մինչդեռ հաւալուսնի մասին մեզ հասած բանահիւսական նիւթը շատ աղքատ է եւ այդ թռչունի երբեւէ բացառիկ դեր ունեցած լինելու մասին մեզ ոչինչ չի տալիս: Աւելացնենք նաեւ, որ ինչպէս շատ դիպուկ նկատում է նոյն հեղինակը, «Կոթողների վրայ ֆանդակուած թռչունները բացառապէս զոյգ են, պատկերում են ձկան փորի հատուածում, որն ըստ էութեան ֆանդակային յօրինուածքի կենտրոնն է»²²:

Սրա հետ մէկտեղ յիշենք, որ հայկական պահպանուած աւանդութեան համաձայն «Ասում են, թէ արագիլներն իրենց երկրում մարդ են: Երբ մօտենում է շուելու ժամանակը, նրանք գալիս են գետի մօտ, լողանում ջրերում, թռչունի փետուրներ հագնում եւ հանապառօն ընկնում դէպի մեր երկիրը»²³: Այսինքն, ստացւում է, որ ի դէմս զոյգ արագիլների մենք ունենք զոյգ մարդիկ, որոնք օժտուած են թռչունի փոխակերպուելու յատկութեամբ: Սրա հետ մէկտեղ յիշենք մանկութիւնից բոլորիս յայտնի պատմութիւնները այն մասին, թէ նորածին երեխաներին արագիլներն են բերում (մինչեւ օրս շատ հայ ծնողներ հէնց այն կերպ են իրենց զաւակներին բացատրում

²⁰ Հ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, Մի քանի դիտողութիւններ վիշապ կոթողների վերաբերեալ. «Վիշապ քարակոթողները», էջ 81–98: Եւ Գ. ՆԱՐԻՄԱՆԻՇՎԻԼԻ, Ն. ՇԱՆՏԱՇՎԻԼԻ, Դ. ՆԱՐԻՄԱՆԻՇՎԻԼԻ, Новые данные о менгирах южной Грузии. տե՛ս «Վիշապ քարակոթողները» գրքում, էջ 176–189:

²¹ Հ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 88:

²² Անդ:

²³ Ա. ՂԱՆԱԼԱՆԵԱՆ, Աւանդապատում, Երեւան, 1969, էջ 137:

նրանց աշխարհ գալը): Այսինքն, մի կողմից արագիլները մարդիկ են, որ օժտուած են թռչուն դառնալու ունակութեամբ, միւս կողմից՝ նրանք երեխաներին (անգոյութիւնից) աշխարհ բերողներն են, եւ այս ամենին զուգահեռ՝ նրանք նաեւ միշտ զոյգ են: Այս ամենի հետ մէկտեղ ունենք, որ զոյգ արագիլները վիշապների վրայ պատկերուած են հէնց վիշապային կերպարի որովայնի մասում: Եթէ սրան յաւելենք այն, որ վիշապը, ընդհանրապէս, իգական սկիզբ խորհրդանշող կերպար է (տիեզերաստեղծ առասպելում արեգակնային հերոսը վիշապին կիսելով նրա մարմնից ստեղծում է երկինքն ու երկիրը), ապա ստանում ենք, որ զոյգ արագիլները ա. կապուած են զոյգ մարդկանց (երկուորեակների) հետ, բ. կապուած են ողբեծնութեան գաղափարի հետ, գ. կապուած են իգական սկիզբի գաղափարի հետ, դ. կապուած են մարդ-թռչուն փոխակերպման հետ, ե. կապուած են մի աշխարհից մի այլ աշխարհ տեղափոխուելու գաղափարի հետ:

Սա լաւագոյնս ներդաշնակում է առասպելական երկուորեակների մասին պատկերացումներին: Յիշենք, օրինակ, յունական երկուորեակներին՝ Կաստոր եւ Պոլիդեքես եղբայրներին, որոնց հայր Զեւսը կարապի կերպարանքով մերձեցել էր նրանց մայր Լեդայի հետ: Նոյն յունական երկուորեակ եղբայրները նրանցից մէկի (Կաստորի) մահից յետոյ կէսական տարի միասին լինում են Լոյս աշխարհում եւ Անդրաշխարհում: Այսինքն՝ կէս տարին մէկ տեղափոխում են մի աշխարհից մի այլ աշխարհ: Եւ սա էլ լաւագոյնս ներդաշնակում է արագիլը մարդ լինելու եւ տարուայ կէսը մի երկրում, միւս կէսը մի այլ երկրում (այլ կերպարանքով) ապրելու մասին հայկական պատկերացման հետ: Երկուորեակ-թռչուն համադրութեան մի օրինակ էլ կարելի է համարել Սասնայ Ծռերի մէջ Սասուն քաղաքի, երկրի, տոհմի հիմնադիր երկուորեակների կողմից Սասունը կառուցելու դրուագը, երբ Սանասարը շինութիւնների հիմքերն էր փորում, իսկ Բաղդասարը զբաղւում է թռչուններ որսալով,

«Եօթն օր իրար վերայ չուր կէսօրին՝
Բաղդասար հաւքեր զարկեց, բերեց.
Սանասար էլ քար բերեց, նշանակ շինեց:
Ու բերին, զիրենց բերդի հիմ դրին»²⁴:

²⁴ ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱԽԻԹ. Հայկական ժողովրդական էպոս, Երեւան, 1961, էջ 26:

Ապա եղբայրները դերերը փոխում են.
 «Ապա Սանասար նետ ու աղեղ կառնէր,
 Կէրթար որսի լուսաբացին շուր իրիկուն,
 Ու Բաղդասար կդատէր վեր էն բերդին»²⁵:

Այսինքն, այս դրուագում եղբայրները պատ շարելու եւ հաւքեր որսալու առումով լրիւ համարժէք են իրար: Եւ երկուսն էլ փոխնիփոխ լինում են թոշնոս ու որմնադիր:

Ընդունելով, որ բերուած զուգահեռները բաւարար հիմք են վիշապակոթողների վրայի զոյգ թռչունների պատկերներն իբրեւ զոյգ արագիլներ եւ ըստ այդմ՝ Երկուորեակներ կենդանակերպի խորհրդանշան ընկալելու համար, կարող ենք մեզ հասած վիշապաքարերի հիմնական պատկերների շարքը լրացնել զոյգ արագիլներով: Այս կերպ մենք կունենանք արդէն վիշապաքարերի հինգ հիմնական տեսակի պատկերներ եւ դրանց համապատասխանող կենդանաշրջանային հինգ աստեղատներ:

Աղիւսակ 3

	Վիշապաքարերի պատկերի տեսակը	Համապատասխան կենդանակերպը
ա.	ցիռի — էշի գլուխ	Խեցգետին (հնում՝ Ցիռ — էշ)
բ.	զոյգ արագիլներ	Երկուորեակներ
գ.	ցուլի գլուխ	Ցուլ
դ.	խոյի գլուխ	Խոյ
ե.	ձկան կերպարանք (լօքօ ձկան)	Ձկներ

Որպէս առաջ քաշուած մօտեցման ամբողջացում հարկ է յստակեցնել նաեւ զոյգ արագիլներով վիշապաքարերի տեղը մնացեալ տեսակների մէջ: Ինչ յայտնի գրականութեան մէջ միայն երկու նմոյշ է առկայ, որ հնարաւոր է դասել այս տեսակին: Դրանցից մէկը Վանքի լճի մօտի յայտնի վիշապաքարն է (նկար 11), արձանի վերնամասում խոյի կամ ցուլի գլխի պատկերով (պատկերը քայքայուած լինելու եւ լուսանկարի ոչ բաւարար որակի պատճառով ես չկարողացայ միանշանակ յստակեցնել ինչ լինելը): Միւսն էլ Զաւախքում՝ Գանձայի վիշապակոթողն է: Այս վերջինիս մասին մեր տեղեկոյթի միակ աղբիւրը Գ. Նարիմանիշվիլիի եւ հեղինակակիցների աշխատութիւնն

²⁵ Ն. տ.:

է²⁶: Այստեղ հեղինակները, վկայակոչելով Ի. Ռոստոմաշվիլուն, նշում են, որ այս «մարի վրայ պատկերում են ձկան խոփկներ եւ աչք, որոնցից վար ուռուցիկօրէն ներկայացւում են թռչուններ, ըստ երեւոյթին՝ կռունկներ»²⁷: Աշխատութեան մէջ բերուած նկարների վրայ ձկան խոփկներ չեն նշմարուում: Իսկ գալով աչքին, ապա եթէ իբրեւ աչք նկատի է առնուած կոթողի վերնամասի կենտրոնի կլոր պատկերը, ապա ո՛չ դրա դիրքը եւ ո՛չ ձեւը յարմար չեն ձկան աչք լինելու համար: Աւելին. այդ պատկերը կոթողի վրայ եզակի է, որ եւս յարմար չէ ձկան աչք լինելու համար (բնականոն հանգամանքներում ձուկը պէտք է երկու աչք ունենայ)²⁸: Ինչ վերաբերում է թռչունները իբրեւ կռունկներ ընկալելուն, հիմք ընդունելով Հ. Պետրոսեանի վերլուծութիւնը (տե՛ս վերը) հարկ է սրանք եւս համարել արագիւններ:

Վերը բերուած աղիւսակում (Աղիւսակ 3) բացի զոյգ արագիւնները միւս բոլոր պատկերները առկա են առանձին վիշապակոթողների վրայ: Զոյգ արագիւններն առանձին չեն հանդիպում վիշապների վրայ²⁹: Այսինքն, չենք կարող խօսել միայն զոյգ արագիւնների պատկերով վիշապաքարերի մասին: Այս հիմքի վրայ եթէ փորձենք վերադասակարգել մեզ յայտնի վիշապակոթողները, ապա կստանանք հետեւեալ պատկերը.

Աղիւսակ 4

	Վիշապաքարերի տեսակը	Համապատասխան կենդանակերպը
ա.	ցիռի – էշի գլխով	Խեցգետին (հնում՝ Յիւ – էշ)
բ.	զոյգ արագիւններ պարունակող	Երկուորեակներ
գ.	ցուլի գլխով	Յուլ
դ.	խոյի գլխով	Խոյ
ե.	ձկան կերպարանքով (լօքօ ձկան)	Ձկներ

²⁶ Այստեղ հեղինակները յայտնում են, որ առաջին անգամ սոյն յուշարձանը նկարագրուել է Ի. ՌՈՍՏՈՄԱՇՎԻԼԻԻ կողմից 1898 թ., սակայն իրենց տուած գրականութեան ցանկում այդ անունով հեղինակի աշխատութիւն նշուած չէ:

²⁷ ՏԵՍ Դ. НАРИМАНИШВИЛИ, Н. ШАНШАШВИЛИ, Д. НАРИМАНИШВИЛИ, նշ. աշխ., էջ 176.

²⁸ Զի բացառում, որ այդ կլոր պատկերը պարզապէս (եղջերաւոր) կենդանու դունչն է: Եթէ դա այդպէս է, ապա այդ շրջանակից վեր պատկերուած սլաքանման պատկերն էլ հարկ է ընկալել իբրեւ (եղջերաւոր) կենդանու գանգի վերին մասը:

²⁹ Իբրեւ միակ բացառութիւն գուցէ կարելի լինէր նշել Գանձայի վիշապակոթողը, սակայն սրա վրայ էլ կան կոթողի վերնամասում շրջանակի եւ սլաքի նման պատկերներ, որ հաւանաբար եղջերաւոր կենդանու գլխի քաջաչուած պատկերի մասեր են: Այնպէս որ, այս նմոյշը եւս հարկ է դիտել իբրեւ զոյգ արագիւնների պատկերի զուգակցում ալ (հաւանաբար՝ եղջերաւոր կենդանու) պատկերի հետ:

Այս ցուցակում միայն զոյգ արագիլների պատկերն է, որ առանձին չի հանդիպում, այլ (ամենայն հավանականութեամբ՝ միշտ) զուգակցուած եղջերաւոր կենդանու պատկերի հետ³⁰:

Այսպիսով, ի դէմս վիշապաքարերի վրայ պատկերուած կերպարների մենք ունենում ենք (Խեցգետինից մինչեւ Ձկներ) հինգ յաջորդական կենդանակերպերի խորհրդանշաններ: Սա կարելի է դիտել որպէս վիշապաքարերի կերտման աւանդոյթի $5 \times 2147 = 10735$ տարուայ շարունակական ընթացքի արտայայտութիւն: Այսինքն, վիշապաքարեր կանգնեցուել են շուրջ 11 հզր. տարի շարունակ:

Բնականաբար, պատասխանի կարօտ է նաեւ այն հարցը, թէ՛ ի՞նչ է եղել դրանից յետոյ: Մեր ցուցակում «ամենաերիտասարդ» վիշապակոթողները ձկան կերպարանք ունեցողներն են: Երկնային քարտէզի վրայ Ձկներ կենդանակերպից առաջ Ջրհոս կենդանակերպն է: Ջրհոսի կերպարը երկրային քարտէզների վրայ աւանդաբար պատկերուել է իբրեւ սափորով ջուր լեցնող տղամարդ: Այդպիսի կամ դրան մօտ կերպար մեզ յայտնի վիշպների վրայ չկայ: Սակայն կան որոշ վիշապաքարեր, որոնց վրայ յստակ պատկերուած է ոչ թէ Ջրհոսի կերպարը, այլ դրա խորհրդանիշը, որ ալիքաւոր գիծ է (կամ զոյգ ալիքաւոր գիծ): Այդպիսի երկու օրինակ կարելի է մատնանշել աստ նկար 1-ի եւ նկար 6-ի վրայ: Նկար 1-ում Ջրհոսի նշանը ալիքաւոր գծի տեսքով փորագրուած է եղջերաւոր կենդանու գլխի տակ ձախից-աջ մի փոքր վեր բարձրանալով: Նկար 6-ում էլ երկկողմանի (եղջերաւոր կենդանու եւ ձկան պատկերներով վիշապաքարի վրայ վերից վար (ձկան մարմնի երկայնքով անցնում է բեկեալի նմանուող ալիքաւոր գիծը, որ դարձեալ կարելի է մեկնաբանել իբրեւ Ջրհոս կենդանակերպի նշանակ: Այսինքն, թէպէտ մենք չունենք Ջրհոս աստեղատան ուղղակի պատկերում, դրա հետ մէկտեղ տարբեր տեսակի վիշապաքարերի վրայ ունենք Ջրհոսի նշանակի պատկերումը:

Սա կարելի է հասկանալ ընդունելով, որ օրացուցային առումով ամենակարեւոր կէտը (ամառնամուտից ութ օր առաջուայ կէտը) Ջրհոս կենդանակերպ մտնելու ժամանակ արդէն գոյութիւն չի ունեցել

³⁰ Այս զուգակցման պատճառը առանձին եւ մեծ ծաւալի քննութեան նիւթ է, որ այստեղ զանց կ'առնենք, թողնելով դա այլ առիթի: Ամեն պարագայում նշենք, որ հնարաւոր է արագիլների եւ եղջերաւոր կենդանու պատկերները վիշապաքարի վրայ քանդակուած լինեն ոչ միաժամանակ: Հնարաւոր է, կոթողը նախապէս եղած լինի միայն այդ պատկերներից մէկով (ասենք՝ զոյգ արագիլների պատկերով) եւ ինչ-որ ժամանակ անց դրա վրայ յաւելուած լինի միւս (սոյն դէպքում՝ եղջերաւոր կենդանու) պատկերը:

համապատասխան աստեղատան կերպարով վիշապակոթող քանդակելու կարգը: Դրա փոխարեն այդ ժամանակ արդեն առկա վիշապակոթողների վրայ յաւելել են նոր կարեւորութիւն ստացած աստեղատան խորհրդանշանը, որ եւ ծառայել է իր բուն նպատակին: Այսինքն, ամառնամուտից 8 օր առաջուայ կէտը Ձկներից Ջրհոս անցնելու ժամանակներում նոր պատկերով արձան (վիշապաքար) կանգնեցնելու կարգը փոխարինուել է արդէն իսկ եղած վիշապաքարերի վրայ նոր կենդանակերպի խորհրդանշանը յաւելելու կարգով: Այս կարգի փոփոխութիւնը ենթադրել է տալիս որոշակի աշխարհայեացքային (հնարաւոր է նաեւ՝ կրօնական) փոփոխութիւն այս անցմանը նախորդած ժամանակում: Այսինքն, այդ փոփոխութեան հնարաւոր ժամանակը կարող է լինել ն. Ք. 19 890.4 – 2147 = ն. Ք. 17743.4 թուականից առաջ եւ ն. Ք. 19 890.4 թուականից յետոյ, որ է՝ ն. Ք. XX–XVIII հազարամեակների միջակայքում:

РЕЗЮМЕ

В статье представлена попытка проверить время армянских мегалитических памятников под названием «Вишاپ».

Принимая во внимание внешние особенности этих памятников (изображения животных и другие знак) изображенные на них, памятники «вишاپ» были сопоставлены параллельно зодиакальным созвездиям Рыб, Овна и Тельца. Наряду с этим учитывая характер прецессии полярной оси Земли, было определено вероятное время возведения этих памятников. Оказывается, что различные типы вишапов были установлены в разное время, и «самые молодые» — это вишапы в форме рыбы (сома), в то время как самые старые — это те, которые имеют форму рогатого скота (в частности-тельца), и были созданы в 25-м тысячелетии до Р. Х.

SUMMARY

The article presents an attempt to prove the time of the Armenian megalithic monuments called “Vishap”.

Նկ. 1. Եղջերատուր կենդանու գլխով վիշապակոթող տեղադրուած Երեւանում կառավարական 3-րդ շէնքի առաջ գլխատուր պողոտային յարող մասում (լուսանկարը՝ Բեդինսկի):

Նկ. 2. Յլագլուխ վիշապակոթող՝ տեղադրուած Մեծամորի քանդարանի տարածքում (լուսանկարը Բեդինսկի):

Նկ. 3. Արագածի գագաթնամերձ Սև լճի ափին ֆիզիկայի ինստիտուտի բարձրեռնային կայանի դիմաց գլխավայր բեռոնի մէջ ամրացուած վիշապը (լուսանկարը Բեդինսկի):

Նկ. 4. Արագածի լանջին Ֆիզիկայի
ինստիտուտի Նոր Ամբերդ գիտական
կայանի տարածքում գլխիվայր բետոնի մեջ
ամրացրած վիշապը. ներքևում, բետոնաձույլ
սեղանի հետ հատման մասում յստակ
երևում է վիշապի ցլակերպ գլխի դնչի մասը
(լուսանկարը հեղինակի):

Նկ. 5 Ձկնակերպ վիշապակոթող Արագածի
Տիրին կատար վայրում (լուսանկարը
հեղինակի):

Նկ. 6. Ձկան եւ եղջերաւոր կենդանու
պատկերներով երկկողմանի վիշապաձեւ
Սարդարապատում Ազգագրութեան
թանգարանի մուտքի դիմաց. կոթողի աջ
երեսին ձկան պատկերն է, ձախին՝ եղջերաւոր
կենդանու (լուսանկարը հեղինակի):

Նկ. 7. Ձիակերպ վիշապակոթող Ատտաշ 1, կամ Քարածի, կամ Մադինայի վիշապ ըստ *Arsen Bobokhyan, Alesandra Gilibert, Pavol Hnila, Vishaps of the Geghama mountains* աշխատության (անդ. էջ 10, 22, նկար 4):

Նկ. 8. Յլագլուխ վիշապակոթող Սելիմից (Վարդենիսի լեռներ): Լուսանկարը Ա. Բոբոխեանի, Ս. Ջիլիբերտի եւ Պ. Հնիլայի աշխատությունից:

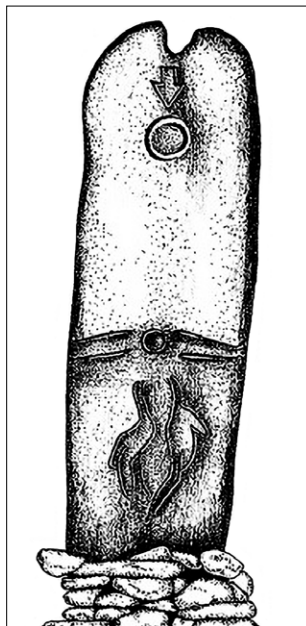
Նկ. 9. Խոյակերպ վիշապակոթողի վերնամաս Արագածի վրայ Տիրին կատարում (լուսանկարը հեղինակի):

Նկ. 10. Երկկողմանի (խոյակերպ-
ձկնակերպ վիշապակոթողի
վերնամասի խոյակերպ կողմը
Սարդարապատի թանգարանի մուտքի
դիմաց (լուսանկարը հեղինակի):

Նկ. 11. Զոյգ թռչունի պատկերով վիշապակոթող
Վանքի լինից ըստ Հ. Պետրոսեանի աշխատութեան
(էջ 85):

Նկ. 12. Զոյգ թռչունի պատկերով
վիշապակոթող Գանձայից
ըստ Գ. Նարիմանիշվիլիի
(եւ հեղինակակիցների)
աշխատութեան (էջ 179):

Taking into account the external features of these monuments, the images of animals and other signs pictured on them, the Vishap monuments were put parallel to zodiacal constellations Pisces, Aries and Taurus. Taking into consideration the well-known nature of the precession of the polar axis of the Earth, the probable time of erection of these monuments was determined. It turns out that different types of Vishaps were installed at different times, and the “youngest” ones are catfish shaped Vishaps, while the oldest ones are those that have the shape of cattle (in particular, calf), and were created in the 25th millennium BC

